

ПОЛІТИЧНЕ ВІДЧУЖЕННЯ В УМОВАХ ПРЕДСТАВНИЦЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Статтю присвячено аналізу процесу політичного відчуження в представницькій демократії. Виявлено форми і механізми відчуження у феномені представництва на прикладі формування і функціонування політичних партій.

Ключові слова: політичне відчуження, представницька демократія, бюрократизація політичних партій, політичний фетишизм.

Відчуження як відокремлення від людини продуктів її творчості та панування їх над нею має різні форми. Г. Ф. В. Гегель у «Феноменології духу» виділяє такі виміри відчуження, як: об'єктивація або «вихід назовні» (*Aufberung*), опредметнення (*Entausserung*) та уречевлення або власне відчуження (*Entfremdung*) [1, с. 235]. Якщо об'єктивація позначає відокремлення продуктів людської діяльності (для Гегеля, насамперед, духовної діяльності) від свого творця, а опредметнення передбачає втілення продуктів духовної творчості в предметну форму (перетворення музичного твору на нотний запис або наукового відкриття – у монографію тощо), то власне відчуження означає панування над автором і творцем продуктів його ж творчості у формі застиглої системи речей. К. Маркс розвиває цю гегелівську концепцію форм відчуження, викриваючи економічні причини відчуження, головною з яких є економічні відносини приватної власності. За К. Марксом, відчуження, передовсім, вкорінено в процесі виробництва і його головний вимір – це відчуження праці. Індивід створює продукти праці і необхідно вступає в суспільні відносини, але ці продукти і суспільні відносини у формі техніки і технології, політичних і правових інститутів, ідеологій панують над ним. Сама праця виступає як необхідність, викликана нужденністю, а тому індивід у капіталістичному суспільстві є відчуженим від самої своєї сутності [2, с. 67].

У статті буде розглянуто саме політичне відчуження як відчуження народу від влади, як панування політичних і правових інституцій над людьми в такій, на перший погляд, вільній від відчуження політичній формі, як представницька демократія.

У горизонті очевидностей сучасної політичної та політологічної думки політичне відчуження постає як відсторонення більшості свідомих громадян від реальних процесів формування влади та контролю над нею, яке вважається «природно» притаманним автократичним та тоталітарним

режимам. Роботи П. Бурдьє сприяють поширенню цього горизонту розуміння політичного відчуження, що починається зі здивування (просто за Аристотелем, для якого здивування – початок пізнання), в тому, що сучасна представницька демократія не тільки не скасовує чинники політичного відчуження, але й містить такий чинник у самій своїй суті, а саме – у самому процесі представництва.

У цьому контексті політичне відчуження постає як панування над індивідами та соціальними групами тих установ та персоналій – партій, парламентів, апаратів та лідерів, які «за визначенням» повинні відображати інтереси своїх громадян або членів, а не панувати над ними. Такі феномени, як політичний абсцентеїзм, девальвація громадянської ідентичності, політичний елітизм, контроль над владою з боку найбільш потужних економічних гравців, є наслідками та проявами політичного відчуження. А те, що сучасна західноєвропейська демократія «хворіє» на ці недуги, визнають політичні мислителі з різними теоретичними позиціями та політичними переконаннями.

Особливо загрозливою тенденцією в західноєвропейській політиці стає вилучення громадянського контролю над владою. Цей процес обертається на появу такої влади, яка перебирає на себе всі функції захисту інтересів індивідів без участі самих індивідів. Алексіс де Токвіль називав таку владу «опікунською». Цю «хворобу сучасності» (Ч. Тейлор) пропонується лікувати шляхом повернення до республіканського ідеалу формування всезагальної волі в процесі публічного політичного дискурсу (Ю. Габермас) або через впровадження механізмів демократії залучення (*participatory democracy*) як засобу подолання розриву в ланцюгу «народ – влада». Але спільним для вказаних вище позицій є визнання того, що сучасне політичне відчуження є спотвореною формою істинної західноєвропейської демократії (Ю. Габермас) або викривленням морального ідеалу автентичності

(Ч. Тейлор). П. Бурдье пропонує інший, більш реалістичний діагноз стану сучасної демократії, який пов'язує феномен політичного відчуження саме із суттю представницької демократії.

Принцип представництва народу, класу, соціальних груп, нації або етносу (хоча б на рівні декларації) є підґрунтям формування та легітимації інститутів сучасної демократичної влади. Але парадоксальним для політичної докси (спільних очевидних сенсів політичного життя) і продуктивним для політичної науки є обґрунтування П. Бурдье положення, що процес політичного відчуження є закономірним наслідком притаманного представницькій демократії делегування влади (представництва), яке за рахунок певних механізмів перетворюється на узурпацію влади «уповноваженими особами» над тією групою, від якої вони її отримали владу. Тобто політичне відчуження є невід'ємною рисою представницької демократії.

Треба відмітити, що французький соціолог не дотримується анархістських поглядів про скасування всіх політичних інституцій та посередників між «народом» та партіями і владними структурами. Він визнає, що цей процес делегування є необхідним засобом конституювання групи та її інституалізації, що полягає в передачі своїх прав представникам у юридичному значенні цього терміна. В умовах представницької демократії певна група або організація не існують без реєстрації в державних установах (Мін'юсту, наприклад) та наявності представників, які здійснюють таку інституалізацію у формі створення апарату, сукупності «звільнених працівників». Останні працюють виключно від імені та за дорученням групи. Але не тільки в юридичному, а й у більш широкому символічному сенсі групи не існує без процесу представництва: символічне представництво означає створення символічного образу певної групи у вигляді печатки, знамена, бренду, реклами тощо. Завдяки символічному представництву певна соціальна група в буквальному сенсі цього слова «впізнає себе», ідентифікує себе з певною назвою класу, партії, статусної групи та її символами [3, с. 42]. Тому пролетаріат, який за своїм соціально-економічним становищем був вимушений постійно боротися за зняття політичного відчуження, постійно ж його й народжував у процесі організації в солідарну групу та усвідомлення спільних інтересів через своїх представників. Отже, це парадоксально, але факт: щоб боротися за владу, знедоленим масам людей, які не мають потужного економічного «аргументу», треба йти на ризик політичного відчуження та постійно знімати його.

Безпосередньою причиною політичного відчуження виступає узурпація влади представників та

апарату. Апарат – це не просто сукупність «звільнених працівників», а трансцендентна, тобто незалежна від його складових та пануюча інстанція, – пануюча не тільки над членами групи, але й над самими представниками. Як можливо таке, що представники, які отримали владу та легітимацію влади від певної групи, здійснюють владу не тільки від імені групи, але й над членами групи? Чому священницька влада від імені Церкви перетворюється на владу над парафіянами? Чому апарат політичної партії монополізує процес прийняття рішень, які рядові члени партії тільки «приймають» на партійних з'їздах та конференціях? Чому виконавча влада ставиться до законодавчої як до механізму прийняття рішень президента, керівника уряду та їхнього апарату, а самі «представники народу» розглядають народ як електорат, який підтверджує їхні владні повноваження?

Процес політичного відчуження в найбільш прозорий спосіб досліджений П. Бурдье якраз на прикладі політичних партій: спочатку люди можуть збиратися разом та обговорювати спільні проблеми, але для вирішення цих проблем у спілкуванні з державою та іншими політичними інституціями необхідно призначити представників, уже сукупність яких створює апарат або бюро. Поступово бюро не тільки перебирає на себе вирішення всіх питань, але й саме розробляє порядок денний, питання, які потрібні обговорити та прийняти рішення – рішення теж готуються бюро, а члени певної організації тільки голосують за них. Тому співвідношення між членами організації та створеним ними бюро парадоксально перевертається: тепер зібрання членів повинно маніфестувати та легітимувати владу апарату. Головний результат такого «кунштюка» полягає в тому, що тепер не група делегує та призначає представників, а апарат повністю перебирає на себе функцію делегування у формі призначення делегатів на партійні з'їзди, кандидатів у депутати від партії або організації, які формально затверджуються саме на з'їздах, пленумах та зборах. По суті, створюється феномен «представництва самих представників»: депутати або партійні лідери, які вважаються представниками певних соціальних агентів, стають представниками тільки бюрократії [4, с. 123]. Завдяки такому «представництву самих представників» і народжується така трансцендентна сила, як апарат. Тепер тільки апарат визначає, кому представляти групу або кого група повинна затвердити представником. Сам апарат призначає делегатів на з'їзд, які, як здається (зокрема і їм самим), є представниками більш широкого загалу, але насправді є призначеними самим апаратом, що завжди краще знає «істинні потреби»

організації та загрози її існуванню. Апарат монополізує легітимуючу та символічну діяльність певної організації та соціальної групи. Склад «звільнених працівників» може змінюватись, окремі з них можуть робити помилки та підлягати покаранню, але апарат завжди правий, оскільки правове представництво народу постійно його відтворює.

Узурпація влади здійснюється внаслідок тонких механізмів, серед яких:

- символічна номінація та влада;
- метонімія, тобто ототожнення частини (апарату) з цілим (певною соціальною групою);
- ототожнення апарату з вищою трансцендентною інстанцією, що виконує роль підсилення символічної влади апарату та доведення непогрішності останнього.

Представники певної організації, виконуючи функції символічної (передовсім юридичної) номінації певних індивідів, набувають над ними символічної політичної влади, яка здійснюється без будь-якого насильства завдяки метонімії, тобто присвоєння частині (апарату) властивостей та повноважень цілого (групи) та визнання цих «цілісних» властивостей трансцендентними сутностями, які виходять за межі існування окремих індивідів, наприклад, у таких термінах: нація, народ, кримська громада, церква, партія. Експлуатація «трансцендентних» властивостей групи відбувається представниками в такий спосіб, який П. Бурдье назвав «ефектом оракула» [5, с. 69]. Цей феномен виникає як самоосвячення представників апарату через відношення до потужної сакральної сили, медіумами якої вони виступають. Представник навіть відмовляється від займенника першої особи однини та каже завжди: «Ми, профспілка...» або «Компартія вважає...», розчиняючи своє «Я» у високій та істинній інстанції. Як священник вважає себе представником Церкви, цього безособистісного цілого, так і депутат виступає як представник народу, трудящих тощо. Трансценденція соціальних агентів у формі «Церкви», «Народу», «Нації» або «Класу» виконує функцію легітимації влади «представників представників» та приховування того, що уповноважені від групи не є вже її представниками, а призначені апаратом і виконують завдання апарату. Трансцендентна інстанція виконує функцію таку ж, як мандат про непогрішимість Папи Римського, який завжди ототожнювався з церквою. Вона дає видимість «непогрішимості» політика. Та ще дає змогу представити свою волю та свої інтереси як волю божественну та трансцендентну: волю народу, виборців тощо. Це не означає, що не існує реальних (а не тільки номінальних) спільних інтересів або стилю життя та мислення («габітусів» у розумінні Бурдье), але узурпація

влади апаратом призводить до збереження певних «трансцендентних сутностей» лише як номінацій, яким нічого не відповідає в дійсності: не знаємо, чи є робочий клас або селянство як спільнота, не кажучи вже про суб'єктів політичної дії, але ці сутності постійно конструюються задля легітимації певних партій, які узурпували функції називати та мобілізувати своїх соціальних агентів без їхньої згоди на це. Наприклад, невідомо, чи погодився б певний робітник, щоб його «порахували» як соціальну базу партії, бо це робить не він, а апарат.

Політичне відчуження породжує й феномен політичного фетишизму – приписування окремим політикам, депутатам, міністрам та апаратам самотійного, незалежного від соціальних агентів (виборців, народу, соціальних груп) існування та самотійного досягнення дивовижних властивостей у формі харизми або певного шарму. Тут сила групи перетворюється на чудові властивості політиків та владних структур (апарат президента, партійне бюро тощо), тому «магічна» харизма є результатом перенесення на політика та владні інстанції довіри та сподівань багатьох соціальних агентів, які за рахунок такого відчуження й виступають як магічна сила. Тому політичний фетишизм призводить не до раціонального, а міфічно-магічного сприйняття окремих політиків та органів влади. Міфічність означає перетворення останніх на героїв або месій, які в боротьбі з хтонічними чудовиськами або демонами захищають та очищують наш соціально-політичний простір. Магічність полягає у сподіванні на те, що слово та харизма політиків дивовижно перетворюються на справи незалежно від раціональної програми щодо заходів подолання кризи, наявності одностумців та компромісу з опозицією. Таке сприйняття політиків ніякого відношення не має ані до діяльності очолюваних ними установ, ані до раціональних аргументів у вигляді цифр зростання або падіння валового доходу або робочих місць тощо. Відчуження населення від влади проявляється в тому, що влада зовсім не асоціюється в нашого громадянина із собою, своїм оточенням, місцевою громадою або навіть районною місцевою адміністрацією, місцезнаходження влади для наших громадян – це столиця, звідки й очікується вирішення всіх проблем шляхом «появи месії». У цій ситуації кожні вибори перетворюються на «останній» бій за істинного виразника народних сподівань.

Самоототожнення апарату з певною групою (робітничим класом, народом, паствою, громадою) не є виключно свідомою ідеологічною діяльністю, воно здійснюється несвідомо як представниками певної групи, так і самими апаратчиками. Тому політичний фетишизм притаманний не

тільки «підступним» представникам, але й самим членам. Звільнитися від нього можна через розвінчання ідентичності цілого (групи) та частини цілого (апарату). Здавалося б, можна просто встати та сказати: «Ви, представники апарату, без нас не є представниками, а тому права представляти групу можна позбавити», але потужний механізм самої представницької демократії постійно відтворює фатальну залежність організації від представників. Особливо ці тенденції притаманні партіям лівого політичного спектру, масовим, за термінологією М. Дюверже, партіям, які створювалися за структурним принципом «секції», тобто шляхом формування осередків партії, керівництво яких хоча б формально обиралися демократичним шляхом. Постійно діюча секція з її не тільки виборчими, але й виховними функціями як винахід західноєвропейських соціалістів був перейнятий багатьма право-центристськими партіями. Але, завдячуючи своїм існуванням усезагальному виборчому праву і, на думку М. Дюверже, будучи найбільш адекватними представницькій демократії партіями, останні, судячи з аналізу П. Бурдье, найбільше потерпають від політичного відчуження. Уже в 50-х роках минулого століття М. Дюверже зазначив кризу саме таких партій унаслідок «іхнього обуржування».

Принципи класифікації політичних партій М. Дюверже, що давали типологію політичних партій та розкривали тенденції їх розвитку в середині минулого століття, зазнають сьогодні чималих випробувань, оскільки змінюються способи створення та структуризації самих партій. Ґрунтовні якісні зміни в самому процесі формування та функціонування партій торкнулися всіх, але найбільш помітними вони видаються в лівій частині політичного спектру. Наприклад, та ж «секція» як принцип партійної структури масової партії, яка належала соціалістичним партіям і найбільше відповідала демократичності всезагальних виборів, пішла в минуле разом з фінансуванням цих партій та виборчих кампаній за рахунок членських внесків, а про «виробничий осередок» побудови комуністичних партій годі й казати: він випаровується з арсеналу принципів побудови старих лівих партій. Наша комуністична партія (КПУ) взагалі і не декларує такий принцип побудови партії, а нові ліві побоюються самого процесу інституалізації як бюрократизації. Але й бюрократизація в наших партіях здійснюється зовсім не за веберівським зразком. Веберівська бюрократія є легальним та легітимним пануванням професійних менеджерів, а в нас у партіях замість професіоналів з політичного менеджменту та піару – «Любі друзі», клани, причому не тільки в провладних партіях.

В умовах «української демократії» доля лівих партій, які завжди присягали на вірність певним соціальним групам, ще драматичніша, ніж на Заході. Драма не стільки в зовнішніх заборонах (наприклад, згідно із законом заборонено створювати осередки партій на виробництві, що завжди давало перевагу комуністам) та впливі адмінресурсу або грошей на виборах. Драма якраз полягає в тій формі представницької демократії, за межі якої не можуть вийти ці партії, які приймають правила гри «збереження представництва заради самого представництва», навіть якщо це збереження реалізується шляхом розмивання тих громад та соціальних груп, які колись намагалися конституювати та представляти. Чим менш культурно та політично освіченими є члени певної організації, тим більшою є загроза маніпулювання думкою та поведінкою цих людей з боку буцімто представницького органу. Але для апарату, що має здатність відтворюватися, причому в розмірах, що не мають безпосередньої залежності від кількості членів партії, як і державна бюрократія, вкрай важливо зберегти хоча б право на символічну номінацію групи, а для цього необхідна монолітність керівних органів та «одноставна» підтримка апаратних, передовсім, кадрових рішень. Тому в таких партіях постійно ведеться боротьба з розколами, а критика керівництва подається як руйнування самої партії та тієї соціальної групи, яку вона представляє.

Така логіка українських комуністів, а саме: якщо виступаєш проти керівників партії, отже, хочеш розколоти саму партію як «єдиного» представника інтересів трудящих мас, а тому, висловлюючи недовіру керівництву, ти зраджуєш самі трудящі маси. Така «приватизація» представництва трудящих та партії певними особами часто ґрунтується на формуванні (свідомому чи несвідомому) страху, що з переобранням тих осіб, що юридично оформлювали партію та представляли численних її адептів, сама партія щезне, а комуністи або соціалісти залишаться без представництва. Керівники починають свідомо позиціонувати себе фундаторами партії: вони або створили партію, або «відродили» її, не згадуючи навіть про своїх адептів, які доручали їм цю справу. Це ще один приклад політичного фетишизму. Але така фетишизація досить небезпечна, бо розвінчання керівництва враз призводить до недовіри до партії та її програми: це той бумеранг політичного фетишизму мас, який настає й апарат, що залишається без представництва хоча б у формі підтримки виборців.

П. Бурдье, описуючи форми політичного відчуження, не міг уявити собі, наскільки цей процес розшириться та поглибиться в сучасному українському суспільстві. По-перше, для нього очевидна все ж

такий наявність певної «соціальної бази» партії, що передбачає хоча б юридичне представництво та символічну номінацію групи, на яку партія спирається та від імені якої йде на вибори та у владу. Тут якраз криється домінування моделі партій французьких лівих у дослідженнях соціолога, які були масовими партіями та зрештою вимушені були поступитися багатьма своїми повноваженнями апаратам, вбудованим у представницьку демократію. Сучасні вибори в Україні показали, що процес політичного відчуження зайшов настільки далеко, що розвив сам механізм делегування та представництва. З'явилися такі партії, які навіть не позиціонують себе як представників якоїсь певної соціальної групи чи груп та не займаються ніякою символічною номінацією, окрім медіа-зображення самих себе або гасел, які відрізняють їх від інших політичних гравців, але нічого не говорять про соціальних агентів. Не лише Інтернет-партія Д. Вейдера, але й такі партії, як «Відродження», воскресла «Єдність», «Ми – Кияни», «Рух за реформи», є суто медіа-конструкціями, рекламними брендами. Кого вони представляють? Самих себе, причому тут уже представництво стає цілком штучним, кліповим спектаклем, розіграним перед тими, хто становить аморфну масу виборців. «Десоціалізація» партій тільки висвітлює вже реалізовану в Україні тенденцію перетворення останніх на венчурні організації, в які вкладаються інвестиції заради отримання ще більших грошей або з іншою метою.

Персональна ідентифікація цих партій виникає внаслідок неможливості соціальної та ідеологічної ідентифікації. Декілька гасел – це ж не ідеологія. Можна заперечувати всезагальність цієї тенденції, посилаючись на існування народної підтримки та ідеологічної ідентичності інших, більш впливових

партій, які пройшли до парламенту і місцевих органів влади. Але вказані партії тільки демонструють провідну тенденцію еволюції в українському суспільстві всіх партій спочатку у венчурні організації, а потім і втраги, розмивання всієї соціальної бази. Партії перестають здійснювати політичну структурування суспільства внаслідок відмирання функції представництва. Переважають регіональні та етнічні способи структурування суспільства, що небезпечно для соціальної інтеграції.

Вибори в Україні 2015 року яскраво продемонстрували механізми політичного відчуження та фетишизму. Люди, які вийшли на Євромайдан, сподівалися подолати відчуження громадян від влади, але механізми метонімії, символічного представництва та влади, трансценденції були запущені ще тоді. Майдан став трансцендентною сутністю, яка ототожнюється з певними політичними лідерами та партіями. Майдан перетворився на інстанцію легітимації певних політиків та політичних сил, які тепер діють «від імені та за дорученням Майдану», перебираючи на себе функцію його представництва. Така метонімія небезпечна як для громадян, так і для їхніх представників. Розчарування в лідерах та організаціях, які не в змозі виконати обіцянки Майдану, призводить і до кризи громадянської ідентичності та активності. Останні якості потребують присутності майдану «в собі», тобто усвідомлення відповідальності за стан справ на місцях та політичну активність після виборів. Дієвість означених механізмів політичного відчуження в Україні свідчить про те, що відчуження від влади пустило дуже глибоке коріння у свідомості та бутті українців. Влада може бути хорошою або поганою, але вона однаково не асоціюється із собою, з громадою.

Список літератури

1. Гегель Г. В. Ф. Феноменология духа / Г. В. Ф. Гегель. – СПб. : Наука, 1992. – 496 с.
2. Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года / К. Маркс // Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Т. 42. – С. 41–174.
3. Bourdieu P. *Savoir Fair* / P. Bourdieu. – Paris : Ed. du Seuil, 1998. – 218 p.
4. Бурдьё П. *Практический смысл* / П. Бурдьё. – СПб. : Алетейя, 2001. – 562 с.
5. Бурдьё П. *Социальное пространство: поля и практики* / П. Бурдьё. – СПб. : Алетейя, 2005. – 576 с.

N. Amelchenko

REPRESENTATIVE DEMOCRACY AND THE PROBLEM OF POLITICAL ALIENATION

The article dedicated to analysis of political alienation process in representantive democracy. Forms and mechanisms of alienation within representativity phenomenon demonstrated on example of formation and functioning of political parties.

Keywords: political alienation, representative democracy, bureaucratization of political parties, political fetishism.

Матеріал надійшов 21.10.2015